Pavlovits Tamás

Condillac az *Enciklopédiá*ban[1]

ORCID: 0000-0001-9212-602X

DOI: https://doi.org/10.14232/flea.2026.1.14

Dans cette étude, nous examinons l'influence des œuvres et de la pensée de Condillac sur *l'Encyclopédie* de Diderot et D'Alembert. Nous visons à démontrer que les commentateurs ont tendance à surestimer cette influence. Selon l'état actuel de la recherche, Condillac n'a rédigé aucun article dans l'*Encyclopédie* en tant qu'auteur. Notre analyse s'articule autour de deux approches : d'une part, nous analysons les articles de Jaucourt et Diderot qui font explicitement référence aux œuvres de Condillac, afin d'examiner l'influence qu'il a eue sur ces auteurs. D'autre part, nous étudions les articles anonymes qui utilisent les œuvres de Condillac. Nous tâchons de démontrer que les articles Système *Métaphysique* et Hypothèse *Métaphysique* ont très probablement été écrits par Condillac lui-même.

Mots-clés: Lumières, philosophie, empirisme, sensualisme, Condillac, *Encyclopédie*

Kulcsszavak: felvilágosodás, filozófia, empirizmus, szenzualizmus, Condillac, *Enciklopédia*

Étienne Bonnot de Condillac (1714–1780) viszonya Diderot és D'Alembert *Enciklopédiá*jához meglehetősen ellentmondásosnak tűnik. Az eszme- és filozófiatörténeti kézikönyvek nem ritkán Montesquieu-vel és Buffon-nal együtt Condillac-ot is azok közé sorolják, akik a legnagyobb hatást gyakorolták az enciklopédistákra.[2] Ugyanakkor Diderot-val ápolt szoros kapcsolata ellenére Condillac nem szerepel az *Enciklopédia* szerzői között. Egyetlen szócikket sem jegyez, és az ENCCRE projekt jelenlegi állása szerint a kutatások sem mutatták ki egy cikk esetében sem a szerzőségét.[3] Ha megnézzük, hány szócikkben szerepel hivatkozás műveire, akkor ez a szám nem túl magas: mindössze 15 szócikkben találkozunk a

[1] A tanulmány az OTKA/NKFI K 147141 számú kutatási projekt támogatásával készült.

[2] Ld. például Alain Pons bevezetőjét az *Enciklopédia* válogatott szócikkeinek kiadásához, ahol Locke és Condillac empirista hatását egyformán fontosnak tartja az *Enciklopédia* tudományfelfogására nézve. Alain Pons: „Introduction à l'Encyclopédie". In: *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. Szerk. Alain Pons, 1. köt., Paris, Flammarion, 1986. 35. Émile Bréhier átfogó filozófiatörténetében Condillac elmefilozófiájának és ideaelméletének Diderot-ra és az egész *Enciklopédiára* gyakorolt hatását emeli ki. Émile Bréhier: *Histoire de la philosophie*. 2. köt., Paris, PUF, 1993. 378. A Boros Gábor szerkesztette átfogó magyar filozófiatörténet pedig Condillac személyes hatásáról beszél Diderot-val és Rousseau-val kötött barátsága folytán. *Filozófia*. Szerk. Boros Gábor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007. 787.

[3] Az ENCCRE honlapon található szerzői keresőmotor a „Condillac" kifejezésre nem ad találatot. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/ (Hozzáférés: 2025. 12. 17.)

nevével, szemben Newton 292, Descartes 218, Malebranche 40 hivatkozásával.[4] De még Buffon 100 és Montesquieu 76 hivatkozása is messze megelőzi Condillac-ét, amely e tekintetben szerénynek mondható. A XXI. századi Condillac-kutatások nem állnak arányban e szerző gondolkodásának jelentőségével, amelyet az is jelez, hogy nincsen kritikai összkiadása műveinek, továbbá minden jel arra utal, hogy az elmúlt évtizedekben senki nem vizsgálta közelebbről Condillac szerepét az *Enciklopédiá*ban. Érdemesnek tűnik tehát közelebbről szemügyre venni Condillac viszonyát a felvilágosodás e legnagyobb szellemi vállalkozásához. E vizsgálatot két megközelítésben szeretném elvégezni: egyrészt érdemesnek tartom végignézni azokat a szócikkeket, amelyek hivatkoznak Condillac műveire, annak megállapítása céljából, hogy milyen szellemi hatást gyakorolt Condillac a szócikkek szerzőire és általuk az *Enciklopédia* egészére; másrészt fel szeretném tenni a szerzőség kérdését néhány olyan szócikk kapcsán, amelynek szerzője máig azonosítatlan.

Condillac és az *Enciklopédia*

Amikor valaki azt hangsúlyozza, hogy Condillac jelentős hatást gyakorolt az *Enciklopédiá*ra, akkor e hatást, a szerzőkkel ápolt kapcsolaton túl, annak kell tulajdonítania, hogy Condillac-nak két fontos műve is megjelent a Prospektus 1750-es terjesztése és az első kötet 1751-es publikálása előtt, amelyek ismertté tették őt a felvilágosodás képviselői körében. Kétségtelen, hogy az 1746-ban megjelent *Esszé az emberi ismeretek eredetéről* (*Essai sur l'origine des connaissances humaines*), és az 1749-ben napvilágot látott *Értekezés a rendszerekről* (*Traité des systèmes*) című művei jelentős hatást gyakoroltak a kor gondolkodására. Diderot és Condillac barátsága, akiket Rousseau ismertetett össze egymással,[5] részben az *Esszé*nek köszönhető. Miután olvasta a kéziratot, Diderot személyesen járt közbe e könyv megjelentetése érdekében. A két gondolkodó azonban 1754 után elhidegült egymástól. Ennek pontos oka máig ismeretlen, de bizonyos, hogy közrejátszott benne Condillac *Értekezés az érzetekről* (*Traité des sensations*) című művének megjelenése. Noha Condillac talán legjelentősebb művéről van szó, fogadtatása messze elmaradt az előző két művétől, mivel nyíltan plagizálással vádolták miatta. Egyrészt Diderot *Levél a siketekről és némákról* (*Lettre sur les sourds et les muets*) című írásában, másrészt Buffon *Természettörténet*ének (*Histoire naturelle*) egyik részében látták a kritikusok, és maga Diderot is, az *Értekezés az érzetekről* szobor-metaforájának a forrását. Az affér után Diderot ritkán

[4] A tanulmányban minden számadat az ENCCRE digitális projektből származik. Az *Enciklopédiá*t ebből a kiadásból idézem, amely az első kiadás fotómásolatát tartalmazza: a kötet, az oldalszám és az oszlop (a, b) feltüntetésével.

[5] Rousseau így ír erről a *Vallomások*ban: „Összebarátkoztam Condillac abbéval is, aki az irodalomban éppen olyan senki volt, mint én, de arra termett, hogy azzá legyen, akinek ma ismerik. […] Beszéltem Diderot-nak Condillac-ról és műveiről, összeismertettem őket. Meg kellett tetszeniök egymásnak – meg is tetszettek". Jean-Jacques Rousseau: *Vallomások*. Ford. Benedek Marcell, 7. könyv, Budapest, Magyar Helikon, 1962. 340.

nyilatkozott pozitívan Condillac-ról,[6] akinek a jelenléte az *Enciklopédiá*ban ettől fogva ambivalenssé vált. Ez talán magyarázhatja a Condillac-ra utaló cikkek viszonylag kis számát, valamint Condillac nevének hiányát a szerzők között.[7]

Ennek ellenére a Jean Sgard szerkesztette *Corpus Condillac* (1981) meglehetősen pozitívan nyilatkozik Condillac jelenlétéről az *Enciklopédiá*ban: „Ha Condillac nem jelenik is meg enciklopédistaként annak az óvatosságnak a következtében, amely a Prades abbé pere nyomán (1752) egyre erősödött, nagyon is jelen van, mint idézett szerző, és a Diderot-tól származó, Le Roy által feltárt hivatkozások mély hatásról tanúskodnak."[8] A szerző azt a feltételezést fogalmazza meg, amely szerint egyrészt a nem szignált, másrészt az Yvon abbénak tulajdonított cikkek közül is számosnak lehet Condillac a szerzője, noha adós marad az erre vonatkozó bizonyítékokkal. Mint láthatjuk, emellett az álláspont mellett nehéz lenne bizonyítékokkal szolgálni. Annak érdekében, hogy egy fokkal reálisabban lássuk Condillac hatását és jelenlétét az *Enciklopédiá*ban, vizsgáljuk meg azokat a szócikkeket, amelyekben megjelenik a neve.

Ezek a szócikkek a következők: Számolás (compter, *art de*, Jaucourt), Megértés (conception, Jaucourt), Tudat (conscience, Jaucourt), Fokozat (degré, D'Alembert), A poszteriori bizonyítás (démonstration a posteriori, D'Alembert), Jóslás (divination, Diderot), Tévedés (erreur, ?), Etimológia (étymologie, Turgot), Létezés (existence, Turgot), Hipotézis (hypothèse, ?), Inverzió (inversion, Beauzée), Nyelv (langue, Beauzée), Logika (logique, ?), Névmás (pronom, Beauzée), Rendszer (système, ?). A felsorolt cikkeket több szempontból is csoportosíthatjuk. A szerzőség tekintetében mindössze öt névhez köthetők: Jaucourt, D'Alembert, Diderot, Turgot, Beauzée, valamint négy cikknek (Tévedés, Hipotézis, Logika, Rendszer) nincsen azonosított szerzője. A Condillac-hatás jelentősége tekintetében főleg Jaucourt és Diderot cikkeit érdemes kiemelni, valamint hármat az azonosítatlan szerzőjű cikkek közül (Hipotézis, Logika, Rendszer). A többiben ugyanis Condillac szerepe csupán érintőlegesen szerepel, legfeljebb egy-egy hivatkozás történik műveire.[9] A másik csoportosítási szempont az, hogy mely Condillac művekre utalnak a szócikkek. Itt nyilván csak a már korábban említett két könyv jön számításba, az *Értekezés az érzetekről* című mű ugyanis még említés szintjén sem jelenik meg az *Enciklopédiá*ban,

[6] A Diderot-Condillac viszonyról ld. részletesen: Larry Bongie: „Diderot, Condillac et le petit frère". In: *L'Encyclopédie Diderot, l'esthétique: Mélanges en hommage à Jacques Chouillet 1915–1990*. Szerk. Sylvain Auroux – Dominique Bourel – Charles Porset, Paris, Presses Universitaires de France, 1991. 81–88.

[7] Sokatmondó, hogy Louis Ducros 1900-as monográfiája szinte nem is említi Condillac nevét még az általa „fél-enciklopédistáknak" nevezett szerzők között sem (Buffon, Montesquieu, Turgot). Ld. Louis Ducros: *Les encyclopédistes*. Paris, Honoré Champion, 1900.

[8] *Corpus Condillac*. Szerk. Jean Sgard, Genève–Paris, Slatkine, 1981. 50.

[9] E tekintetben Beauzée Inverzió szócikke kivétel, ahol egy hosszabb idézetet találunk az *Esszé*ből a nyelvi inverzió természetére vonatkozóan, majd ezt követően Beauzée cáfolja Condillac álláspontját. Meg kell jegyezni, hogy ez szinte az egyetlen olyan szócikk, amelynek szerzője nem elismerően hivatkozik Condillac-ra.

miként Condillac többi műve sem.[10] A Jaucourt által jegyzett szócikkek (Öntudat, Megértés, Számolás) mindegyike az *Esszé*re hivatkozik, a Diderot által írt Jóslás, valamint a három nem szignált szócikk pedig az *Értekezés a rendszerekről* című mű hatását mutatja. A továbbiakban ezt a második, a művek hatását érvényesítő szempontot követem Condillac jelenlétének feltérképezésére az *Enciklopédiá*ban.

Jaucourt és az *Esszé az emberi ismeretek eredetéről*

Az a tény, hogy Condillac hatást gyakorolt az *Enciklopédia* szerzőire, nem meglepő. Legelső műveitől fogva Locke követőjének tekinthető, és nemcsak átvette Locke empirizmusát, hanem tovább radikalizálta azt. A francia felvilágosodás gondolkodói Voltaire 1734-ben franciául is megjelent *Filozófiai levelei*től fogva többnyire empirista beállítottságúak lévén Locke és Newton követőinek vallották magukat. Condillac első két műve ebbe az áramlatba illeszkedik. Az 1746-ban megjelent *Esszé az emberi ismeretek eredetéről* központi tézisei és érvelései erős locke-iánus hatást mutatnak, amelyet a szerző nyíltan fel is vállal. A mű azt igazolja, hogy minden ismeretünk a tapasztalatból származik, nincsenek velünk született eszmék, és hogy a nyelvnek kiemelt jelentősége van mentális képességeink fejlődésében, ismereteink rendezésében és általánossá válásában. A három évvel később megjelent *Értekezés a rendszerekről* kritikai hangvételű mű. Condillac itt továbbra is amellett érvel, hogy a természet megismerése kizárólag a tapasztalati tényekre építhető, miközben hevesen támadja azokat az idealista és racionalista rendszerfilozófiákat, amelyek nem a tapasztalatból, hanem axiomatikus alapelvekből, vagy hipotézisekből indulnak ki. E két mű érvelésével tökéletesen beleilleszkedett tehát azokba a gondolkodási irányokba, amelyek meghatározták az *Enciklopédia* szerzőinek, elsősorban Diderot-nak és D'Alembert-nek a meggyőződéseit. Sőt, bizonyára nem túlzás azt állítani, hogy alakították és radikalizálták azokat a szellemi folyamatokat, amelyeknek köszönhetően a francia felvilágosodás elfordult a karteziánus és malebrancheiánus metafizikai gondolkodásmódtól, és az empirizmus és szenzualizmus gondolkodási elveit tette magáévá.

Ha Condillac e két művének az *Enciklopédiá*ra gyakorolt közvetlen hatását vizsgáljuk, akkor szembeötlik, hogy az *Esszé az emberi ismeretek eredetéről* három, aránylag rövidebb szócikkben jelenik meg: a Tudat, a Megértés és a Számolás címűekben, amelyek mindegyikét Jaucourt jegyzi. A Tudat (Conscience, *Phil. Log. Metaph.*) szócikk érdekessége, hogy szerzője egy angol filozófiai terminus francia honosítását végzi el Locke és Condillac nyomán. Felhívja a figyelmet rá, hogy a francia *conscience* kifejezés ebben az esetben az angol *consciousness*

[10] Az *Értekezés az érzetekről* (1754) után a kritikákra válaszolva és saját eredetiségét védelmezve Condillac írt egy értekezést az állatokról (*Traité des animaux*, 1755), majd pedig húsz éven át semmit nem publikált.

terminus fordítása, amelynek a jelentését franciául csak körülírással lehet visszaadni.[11] A bevezető meghatározást követően a szócikk szinte szó szerint Condillac *Esszé*jét idézi vagy parafrazeálja. Condillac ugyanis a francia hagyománytól eltérően a *conscience* kifejezést nem morális értelemben (azaz lelkiismeretként), hanem tisztán ismeretelméletileg használja, mégpedig a tudatos észlelés értelmében. Ily módon azonosítja egymással az észlelést *(perception)* és a tudatot vagy öntudatot (*conscience*). E fogalmi azonosítás alapján a szócikk, az *Esszé*vel teljes összhangban, kritikával illeti azokat a Malebranche-nál és Leibniznél megjelenő elméleteket, amelyek szétválasztják az észlelést és a tudatosságot megengedve nem tudatos észleletek létezését. Az értelmi belátás vagy megértés (*conception*)[12] fogalmát Jaucourt szintén Condillac-ra támaszkodva értelmezi. Noha alapul vehetné a karteziánus hagyomány *conception* fogalmát is, amely elkülönül a képzelettől (*imagination*), Descartes-tal szemben egyértelműen empirista alapokra helyezkedik.[13] A megértés érzetekből *(sensations)* és észleletekből (*perceptions*) táplálkozik, amelyek ideákat hoznak létre az értelemben. A megértés nem más, mint az érzéki tapasztalat alapján az értelemben létrejött ideák egymással történő összekapcsolása, és általuk a dolgok megfelelő szemügyre vétele. Jaucourt szerint Condillac jól jegyzi meg, hogy „a helyes megértés lényegi feltétele, hogy a dolgokat a nekik megfelelő viszonyok szerint reprezentáljuk".[14] E mondat szó szerinti átvétel az *Esszé*ből,[15] de ezen kívül több szöveghű idézetet is találunk a cikkben. Egyetlen kiegészítéstől eltekintve a szócikk az *Esszé* elveit követi. A harmadik Jaucourt által jegyzett szócikk a Számolás (Compter*, art de*). Ebben a cikkben a szerző megint csak egy empirista elméletet ismertet arról a mentális műveletről, amely számok megragadását, egymáshoz kapcsolását és szétválasztását, valamint a számok viszonyainak meghatározását jelenti. A cikk egészében Locke és Condillac számolásra vonatkozó elméletét foglalja össze. Ennek az a lényege, hogy megkülönböztetik egymástól a szám ideáját, jelét és nevét. A szám

[11] A cikk nem utal rá, de feltehetően a kor francia olvasói számára a *conscience* kifejezés nem ismeretelméleti vagy elmefilozófiai, hanem morális jelentéseket hordozott. Erre utal a *conscience* kifejezés használata Descartes és Malebranche műveiben, továbbá a Furetière-féle XVII. századi szótár *Conscience* szócikke, amely kizárólag morális konnotációkat jelöl meg e kifejezés kapcsán. Antoine Furetière: *Dictionnaire universel contenant généralement tous les mots françois tant vieux que modernes et les termes de toutes les sciences et des arts*. La Haye – Rotterdam, chez Arnout & Reinier Leers, 1690.

[12] A francia *conception* többféleképpen is fordítható: lehetne fogalmi megragadás vagy értelmi belátás. Nemcsak a *concept* (fogalom) fogalmával áll kapcsolatban, de a *concevoir* igével is. Azért fordítom itt megértésnek, mert a szócikk így kezdődik: *„La conception ou la compréhension est cette opération de l'entendement […]"* tehát a szöveg egyértelműen azonosítja a *conception*-t és a *compréhension*-t, amely megértést jelent.

[13] „Et pour rendre cela très manifeste, je remarque premièrement la différence qui est entre l'imagination et la pure intellection ou conception". René Descartes: „6. elmélkedés" (AT IX, 57). In: *Elmélkedések az első filozófiáról*. Budapest, Atlantisz, 1994. Ez az elkülönítés a tiszta értelmi belátás (*conception*) fogalmát egy tisztán a priori, azaz nem empirikus jelentéssel ruházza fel.

[14] „Suivant la judicieuse remarque de M. l'abbé de Condillac, une condition essentielle pour bien concevoir, c'est de se représenter toujours les choses sous les rapports qui leur sont propres". Louis de Jaucourt, (chevalier): „Conception (*Logiq.*)" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 3. köt., 1753. 803a. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v3-1758-0/ (Hozzáférés: 2026. 03. 06.)

[15] Étienne Bonnot de Condillac: *Essai sur l'origine des connaissances humaines*. Paris, Vrin, 2014. 120.

az egység megsokszorozásával jön létre, amelynek során gyűjtőfogalmakat (*idées collectives*) hozunk létre, amelyekhez jelet és nevet rendelünk. Jaucourt többször is hangsúlyozza Condillac erre vonatkozó tézisét, miszerint nem volnánk képesek számolni, ha nem tudnánk nevet (és jelet) adni a számoknak. Az erre vonatkozó állítását szó szerint idézi az *Esszé*ből: „Ne tévesszük meg magunkat azt képzelve, hogy ha bármely szám ideáját elválasztjuk a jelétől, akkor az világos vagy meghatározott marad".[16] Azaz nincsenek velünk született eszmék (ideák), hiszen a geometriai alakzatok és a számok ideája is tapasztalatból származik, mentális konstrukciók, és csupán azért elgondolhatóak, mert nyelvi jeleket rendelünk hozzájuk.

Látható, hogy e három szócikkben Jaucourt teljes mértékben követi Condillac-ot. Nemcsak illusztrációként használja az *Esszé*ben megfogalmazott tanításokat, nemcsak egy lehetséges értelmezésként tekint rájuk, hanem igazságként mutatja be őket, és feltétel nélkül azonosul velük. Tudjuk, hogy mivel Louis de Jaucourt nagyon sok, több mint 200 szócikk szerzője, ezért szócikkei nem feltétlenül eredeti gondolkodását tükrözik. Feltételezhető, hogy egyes szócikkeknél egyszerűbb volt könyvekből átemelni a cikkek tartalmát, és feltehetően így járt el a fenti három szócikkben is. Ez az eljárás így tisztán mutatja Condillac hatását az *Enciklopédiá*ra legalábbis egy szerző néhány szócikke esetén.

Diderot a jóslásról

Condillac hatása az *Enciklopédiá*ra talán a legvilágosabban a Jóslás (Divination, *Ordr. encyclop. Entendem. Raison ou Scienc. Science des espr. Divinat.*) szócikkben mutatkozik meg, hiszen itt maga Diderot rója le tiszteletét Condillac előtt. A jóslás a felvilágosodás kori gondolkodásban összekapcsolódott a babonával és a fanatizmussal, és az erről szóló szócikkek lehetőséget kínáltak a felvilágosodás kori valláskritikai nézetek megfogalmazására. Diderot a jóslást egy olyan állítólagos művészetként (*art*) definiálja, amely babonás eszközökkel kívánja megismerni a jövőt. A szócikk két részre osztható. Az elsőben Diderot számba veszi a pogány vallásokban a jóslás legkülönbözőbb fajtáit több mint harminc jóslásfajtát megkülönböztetve: a csillagjóslástól, a madár- és béljóslásokon át egészen a tenyérjóslásig. Majd történeti áttekintést ad a különböző jóslási módok kultúrák közötti terjedéséről és történelmi fejlődéséről. A szócikk második részében annak okait kutatja, miért alakultak ki e jóslási módok. Ebben támaszkodik Condillac-ra, aki szerinte nagyon igaz filozófiai feltételezésekkel magyarázta a jóslások létrejöttét és elterjedésüket. Diderot módszere az, hogy összefoglalja az *Értekezés a rendszerekről* ötödik fejezetének gondolatmenetét, amely „A jóslás eredete és fejlődése"[17] címet viseli, és e gondolatokat kiegészíti saját megjegyzéseivel.

Annak megértéséhez, mi adja ebben a szócikkben a Condillac-hatás jelentőségét, látnunk kell a jóslásról szóló ötödik fejezet helyét az *Értekezés*ben. Condillac e művében az ún. elvont metafizikai rendszergondolkodást kritizálja, és

[16] „Il ne faut pas se faire illusion, en s'imaginant que les idées des nombres séparées de leurs signes, soient quelque chose de clair et de déterminé". Condillac, *Essai sur l'origine*, 151.

[17] *De l'origine et des progrès de la divination.*

az empirizmus nevében nyíltan szembefordul Descartes, Malebranche, Leibniz és Spinoza filozófiájával. Könyve legelején a következőképpen definiálja a rendszer fogalmát: „Egy rendszer egy művészet *(art)* vagy egy tudomány különböző részeinek elrendezése *(disposition)* egy olyan rendben *(ordre)*, amelyben kölcsönösen egymáshoz viszonyulnak, és ahol az utolsó részek az elsőkből nyerik magyarázatukat".[18] E meghatározás értelmében egy rendszer szükségképpen olyan alapelvekre épül, amelyekből minden többi része levezethető. Az alapján, hogy melyik rendszer milyen típusú alapelvekre épül, Condillac háromfajta rendszert különböztet meg egymástól: az egyikben az alapelveket általános axiómák, a másodikban puszta feltételezések, a harmadikban pedig megfigyelt természeti tények alkotják. Az első kettőt elvont rendszereknek nevezi, és megalapozatlannak tekinti őket, és csak a harmadikat tartja elfogadhatónak: ez azt az igaz természetmagyarázatot jelenti, amelyet az empirista-tudományos gondolkodás dolgoz ki. Az első elvont rendszert a racionalista metafizikákkal azonosítja, és a másodikat hozza összefüggésbe a babonával és a jóslásokkal, amelyek puszta feltételezésekre épülnek. Diderot láthatóan nagyra értékeli Condillac magyarázatát, amely a jóslást az ember legalapvetőbb érzelmi állapotaiból (affektusaiból) vezeti le hangsúlyozva, mennyire nélkülözi kialakulása az ész ellenőrzését. Az emberek ugyanis hol jól érzik magukat, hol rosszul, hol öröm tölti el őket, hol szomorúság, miközben a véletlen folytán megfigyelnek természeti jelenségeket, amelyek a hangulatváltozásaikat közvetlenül megelőzik, majd pedig ok-okozati viszonyt állapítanak meg ezen események és a hangulatváltozásaik között. Megkülönböztetnek továbbá pozitív és negatív okokat a természetben, amelyeket isteni tulajdonságokkal ruháznak fel. Végül a jelenségek puszta megjelenéséből, a kialakított ok-okozati viszonyok mentén következtetéseket vontak le a jövőbeli eseményekre nézve. Így alakult ki a jóslás nem igazolt, puszta feltételezésekre épülve. Diderot Condillac-ot követve bemutatja, hogyan alakul ki a csillagjóslás, miként jelenik meg a bolygók hatásmechanizmusára épülő horoszkóp készítése, az asztrológia, majd a hieroglifák jelentésvesztése nyomán a tenyérjóslás, valamint a babonásság és boszorkányság legkülönbözőbb ágai. A gondolatmenet átvételéből és a hozzá fűzött megjegyzésekből megérthető, miért tulajdonított Diderot nagy jelentőséget a condillac-i jóslás-értelmezésnek. Az *Értekezés*ben kifejtett elméletével Condillac nemcsak pontos és racionális magyarázatát adta a babonás jóslás kialakulásának és elterjedésének, hanem egyúttal megalapozott kritikát is gyakorolt vele szemben. Condillac a felvilágosodott ész által mutatja meg a babonák és jóslások megalapozatlanságát és tarthatatlanságát. Diderot, érthető okokból, tartózkodik attól, hogy ezt az érvelési módot a vallás egészével szembefordítsa, és csak azt állítja, hogy a vallás világossága sem volt képes teljesen megakadályozni, hogy ezek a hiedelmek megfertőzzék a zsidókat és a keresztényeket. Ám innen már csak egyetlen lépést kell tenni ahhoz, hogy a racionális valláskritika radikálissá váljon. Condillac rendszerellenes gondolkodása tehát jó alapot képezett a felvilágosodás eszméinek terjedéséhez.

[18] Étienne Bonnot de Condillac: *Traité des systèmes*. Paris, Fayard, 1991. 1.

A nem szignált szócikkek

Végezetül vizsgáljuk meg azt a három szócikket, amelyeknek szerzője ismeretlen, és amelyek jelentős mértékben hivatkoznak Condillac két művére. Ezek a Hipotézis (Hypothèse *Métaphysique*), a Logika (Logique *Philol.*) és a Rendszer (Système *Métaphysique*) szócikkek. Ezen szövegek mindegyike nagyon szorosan kapcsolódik Condillac-hoz, és ezek kapcsán érdemes elgondolkodni arról, hogy nem őt magát kell-e felismernünk a szerző személyében.[19]

A Hipotézis szócikk azt vizsgálja, milyen mértékben megengedett hipotézisek használata a tudományban. A szócikk legvégén találunk hivatkozást az *Értekezés*re, arra a műre, amely tizenkettedik fejezetének a címe: A hipotézisekről (*Des hypothèses*).[20] A szócikk központi tézise és érvelése nagyon hasonló ahhoz, amit az *Értekezés*ben találunk, ugyanakkor a példákban jelentős eltérés mutatkozik. A hipotézis szerepének vizsgálata azért fontos az *Értekezés*ben, mert Condillac szerint az egyetlen elfogadható rendszergondolkodás alapelveit természeti tények alkotják, és óvakodnunk kell attól, hogy nem igazolt hipotéziseket alapelvként fogadjunk el, miként azt egyes elvont rendszerek teszik. Ennek ellenére Condillac amellett érvel, hogy nem szabad a helyes, tapasztalati alapú rendszerekből kizárni a hipotéziseket. Feltéve, hogy módszeres óvatossággal kezeljük őket, hasznosak lehetnek például arra, hogy irányítsák az érzéki tapasztalatot, és így segítsék az igazság feltárását. A szócikk központi tézise ugyanez, de a szerző kissé másként fogalmaz. Két szélsőséget állít szembe egymással: az egyik az, amely csak hipotézisekre épít, erre Descartes fizikája a példa, a másik az, amely kizár minden hipotézist, ennek példáját Newton fizikájában látja. A szerző szerint mindkettőt el kell utasítani. Nem szabad túlzásokba esni a hipotézisek használatában, de nem szabad kizárni sem őket a természet megismeréséből. A szerző ugyanakkor elismeri, hogy bizonyos értelemben Descartes-nál is hasznosnak bizonyultak a hipotézisek, és hogy Newton maga is alkalmazott hipotéziseket, még ha ezt tagadja is. A nagy emberek mindig is képesek voltak jó hipotéziseket megfogalmazni, amelyek segítették őket az igazság megtalálásában. A szócikk és az *Értekezés* 12. fejezetének gondolatmenete tehát nagyon közel állnak egymáshoz, de sem szó szerinti átvétel, sem pedig az érvelés részletei nem utalnak arra, hogy Condillac lenne a szócikk szerzője. Ha valaki más a szerző, akkor szinte kizárólag az *Értekezés*re támaszkodott a szócikk megírásakor, és ezért Condillac szerzőségének kizárása mellett is nehéz lenne érveket felhozni.

A Logika szócikk érdekessége, hogy nem az arisztotelészi logikát, hanem a logika tudományának egy kora modern változatát ismerteti, amely a helyes gondolkodás és észhasználat feltételeit határozza meg, és amelyet ma inkább az ismeretelmélet és az elmefilozófia körébe sorolnánk. A cikk a logika fejlődésének Descartes-tól Condillac-ig tartó szakaszát mutatja be. A szerző szembefordul az

[19] Jean Sgard több szócikk kapcsán feltételezi Condillac szerzőségét, például a Figyelem (Attention *Logique*) szócikk esetében. Ennek alaposabb vizsgálata (amelyet itt most nem végzek el) azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy szerzője teljesen más figyelem-fogalmat használ, mint Condillac, akinél a figyelem mentális képessége központi jelentőségű már legelső műveiben is. Ld. Sgard: i. m., 51.

[20] Condillac, *Traité des systèmes*, 215–236.

arisztoteliánus-skolasztikus kétértékű formális logikával, és megismétli azokat a kritikai észrevételeket, amelyek a karteziánus gondolkodásban fogalmazódtak meg a hagyományos logikával szemben. A cikk szerint a logika definíciója a következő: „a helyes gondolkodás művészete, avagy a racionális képességeink megfelelő használata, miközben meghatározunk, elkülönítünk és érvelünk".[21] E megközelítés szerint a logika egy természetes képesség, amelyet spontán, a természetet követve sajátítunk el, nem pedig azáltal, hogy megtanuljuk a különböző szillogizmusok bonyolult következtetési szabályait. A logika célja a helyes ítélet kialakítása, tehát az igazság megtalálása. A logikának nem formális következtetési szabályok meghatározása a feladata, hanem azoknak a képességeknek a feltárása, amelyek segítségével képesekké válunk az igazság megismerésére. Ezért vizsgálja a logika az emberi megismerés alapelveit, az emberi elme fakultásait és az ideák kialakulásának a folyamatát. Az arisztoteleszi-skolasztikus logikából ismert szabályok csak akadályozzák a természetes és helyes gondolkodást. A szócikk szerzője szerint elsőként Descartes igyekezett helyreállítani a helyes gondolkodást, filozófiájának éppen ezért a legértékesebb része a helyes észhasználat módszerének kidolgozása. Ezt követi és fejleszti tovább a *Port-Royal logika*.[22] A szócikk röviden kitér Malebranche *Az igazság kutatása* (*Recherche de la vérité*) és Locke *Értekezés az emberi értelemről* (*Essay Concerning Human Understanding*) című művére, valamint Leclerc, Crousas és Bussier logikai műveire. Ezt követően ismerteti a szerző Condillac *Esszé az emberi ismeretek* eredetéről című művét, amelyet a modern logika legragyogóbb teljesítményeként jellemez. Az erről olvasható rész bizonyára a legjelentősebb méltatása Condillac gondolkodásának az *Enciklopédiá*ban. A francia szerzőt Bacon és Locke követőjének tekinti, de hangsúlyozza, hogy nem szolgai módon másolja Locke gondolkodását, hanem kijavítja hibáit, és messze meghaladja angol elődjét. Condillac *Esszé*je logikai szempontból azért jelentős teljesítmény, mert feltárja az emberi elme képességeit, és így elvezet az igaz ítéletek kialakításának módszeréig. A szerző két szempontot emel ki: egyrészt az empirista hagyomány érvényesítését, amennyiben a gondolkodás legelső alapelvét az észlelésben határozza meg, másrészt pedig a nyelvnek a vizsgálódás középpontba helyezését. Nagyra értékeli, ahogy Condillac az *Esszé*ben feltárja a nyelv kialakulásának az eredetét, visszavezetve az emberi nyelvet a cselekvési- vagy gesztusnyelvre *(langage d'action)*, és megmagyarázva a jelek kialakulásának a folyamatát. Az észlelés, amint a lélek legelső művelete és az ideák forrása, valamint a nyelv, amelynek segítségével képesek vagyunk jelekkel felruházni az ideákat, kialakítja a mentális fakultásokat, és lehetővé teszi a tények alapján igaz ítéletek megfogalmazását. A szerző ezzel az értékeléssel zárja az *Esszé* ismertetését: „a mű legfőbb érdeme, hogy jól megalapozott, és az analitikus szellemnek, valamint az ideáknak ama kapcsolata jellemzi, amelyet a

[21] „La *logique* est l'art de penser juste, ou de faire un usage convenable de nos facultés rationnelles, en définissant, en divisant, et en raisonnant". „Logique (Philol.)" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 9. köt., 1765. 637b. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v9-1834-0/ (Hozzáférés: 2026. 03. 06.)

[22] A *Port-Royal logika* Antoine Arnauld és Pierre Nicole műve, amely 1662-ben jelent meg *La logique ou l'art de penser* címmel.

legegyszerűbb, legvilágosabb és legtermékenyebb alapelvnek tekint, és amelynek az emberi szellem minden fejlődése köszönhető".[23] Végezetül a logika végső célját tisztázza a szerző, valamint azt, hogy milyen mértékben tekinthető a logika művészetnek és tudománynak. Mint látható, ez a szócikk tökéletes összhangban áll Condillac gondolkodásával. Nemcsak az *Esszé*vel, hanem Condillac utolsó, még életében megjelent művével is, amely a *Logika, avagy a gondolkodás művészetének első lépései* címet viseli. Semmi nem zárja ki azt, hogy e szócikk esetében maga Condillac legyen a szerző. Egyedül az a rendkívül pozitív és dicsérő hangnem, amellyel a szerző Condillac gondolkodását jellemzi, ad okot némi kételyre: Condillac talán nem ragadtatta volna magát ilyen dicsérő szavakra saját művéről. Ha ez vissza is tart attól, hogy Condillac-nak tulajdonítsuk ezt a szócikket, azt mindenképpen kijelenthetjük, hogy a Condillac-hatás legerőteljesebb megnyilvánulását láthatjuk itt az *Enciklopédiá*ban.

Legvégül a Rendszer (Système *Métaphysique*)[24] szócikket kell megvizsgálnunk. Az összes olyan szócikk közül, amelyik Condillac-ra hivatkozik, ez áll a legközelebb a szenzualista filozófushoz. A rendszer szócikk rendkívül tömör összefoglalását adja hozzávetőleg két oldalban az *Értekezés a rendszerekről* című műnek, mégpedig oly módon, hogy szinte mindvégig szó szerinti átvételeket tartalmaz az első néhány fejezetből. Ismerteti a rendszerek hármas felosztását, valamint az alapelvek típusait, amelyekre ezek épülnek: az általános axiomatikus elveket, a hipotetikus elveket és a megfigyelt tényeket. Majd példákat ad mindezekre, és kritizálja az elvont rendszereket, amelyek nem tényekre épülnek. A szócikk nyíltan is hivatkozik az *Értekezés*re, ám itt nem találunk különösebb dicsérő szavakat, miközben a szerző teljesen azonosul az *Értekezés*ben kifejtett álláspontokkal. Érdemes megfigyelni, hogy a szócikk szövegében a szerző kétszer is használ önmagára utaló személyes névmást. Amikor elkülöníti a három rendszertípust egymástól úgy fogalmaz, hogy „Következésképpen elvont rendszereknek fogom nevezni azokat, amelyek csak elvont rendszerekre, hipotéziseknek azokat, amelyek csak feltételezésekre épülnek és igazi rendszereknek azokat, amelyek bizonyított tényekre támaszkodnak".[25] Majd a következő sorban már Condillac *Értekezés*ére utal, és egyes szám harmadik személyben folytatja Condillac rendszerértelmezésének bemutatását. A cikk második részében a szerző kitér a hipotézisekre, amelyeket értékesebbnek tart az elvont rendszereknél, és így fogalmaz: „Amikor a hipotézisek az általunk meghatározott szabályok szerint vannak megalkotva, akkor inkább megérdemlik a rendszer nevet. Már megmutattuk ennek

[23] „Pour conclure ce que j'ai à dire sur cet ouvrage, j'ajouterai que son principal mérite est d'être bien fondu, et d'être travaillé avec cet esprit d'analyse, cette liaison d'idées, qu'on y propose comme le principe le plus simple, le plus lumineux et le plus fécond, auquel l'esprit humain devoit tous ses progrès". „Logique (Philol.)" (szócikk), In: i. m., 640a.

[24] Rendszer szócikkből több van: van asztronómiai, zene, anatómiai rendszer szócikk. Ezek szerzője D'Alembert, Rousseau, Jaucourt stb. A metafizikai rendszernél nincsen szerző feltüntetve.

[25] „Conséquemment à cela, j'appellerai *systèmes abstraits* ceux qui ne portent que sur des *systèmes* abstraits; *hypotheses*, ceux qui n'ont que des suppositions pour fondement; et vrais *systèmes*, ceux qui ne s'appuyent que sur des faits bien prouvés". „Système (Métaphysique)" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 15. köt., 1765. 777b.

előnyeit. Lásd a Hipotézis szócikket".[26] Itt a szerző újra önmagára utal, és ez az utalás az előbb idézettel együtt szinte egyértelműen azonosítja őt az *Értekezés* szerzőjével. Ráadásul megfogalmazása azt a benyomást kelti, mintha a Hipotézis szócikket is ő írta volna. Ha tehát a metafizikai rendszer szócikket Condillac-nak tulajdonítjuk, akkor nagy valószínűséggel a Hipotézis szócikk szerzőjében is az ő személyét kell látnunk.

***

Ha a fenti elemzések fényében újra feltesszük a kérdést, vajon mennyire jelentős az a hatás, amelyet Condillac az *Enciklopédiá*ra gyakorolt, akkor azt kell válaszolnunk, hogy ennek jelentőségét nem szabad túlbecsülni. Az *Enciklopédia* az angolszász empirizmus gondolkodási elveire épül, és Condillac maga is sokat tett azért, hogy ezek az elvek elterjedjenek és népszerűvé váljanak Franciaországban. Mint láttuk, a két megjelent műve felerősítette ezt a hatást, de Condillac gondolkodásának jelentőségéhez képest jelenléte az *Enciklopédiá*ban mérsékeltnek mondható. Még akkor is, ha művei átvételével néhány kulcsfontosságú helyen találkozunk, és ha esetleg néhány szócikk esetén kimutatható a szerzősége. Feltehetően Diderot és Condillac 1754-es szakítása miatt Condillac nem kapta meg az őt megillető helyet az *Enciklopédiá*ban. Abban a szellemi pezsgésben, amely az 1740-es és 1750-es éveket jellemezte, talán nem tűnt fel Condillac kiemelkedő jelentősége kortársaihoz képest. Ráadásul az *Értekezés az állatokról (Traité des animaux)* című apologetikus művének megjelenése után majdnem tíz évnyi hallgatásba burkolózott, és elszegődött a pármai herceg nevelőjének. Több mint egy évtizedes pedagógiai és alkotómunka eredményeként ott írja meg a *Cours d'études* című többkötetes művét, amelynek egy részében kikristályosítja korábbi gondolatait. Condillac valódi jelentősége azonban csak halála után, a felvilágosodás századának legvégén mutatkozik meg, amikor Destutt de Tracy felfedezi, és az ideológusok szellemi atyjává avatja. Ettől fogva Condillac azzá a felvilágosodáskori szerzővé válik, akit ma is ismerünk, és aki talán a legjelentősebb hatást gyakorolta a XIX. századi francia gondolkodásra.

SZTE BTK Filozófia Tanszék
pavlovits.tamas@gmail.com

[26] „Les hypothèses, quand elles sont faites suivant les regles que nous en avons données, méritent mieux le nom de *système*. Nous en avons fait voir les avantages. *Voyez l'article* Hypothèse". „Système (Métaphysique)" (szócikk), In: i. m., 778a.